

*Robert J. van der Veen –
Philippe Van Parijs*

EGY KAPITALISTA ÚT A KOMMUNIZMUSBA¹

1 Robert J. van der Veen – Philippe Van Parijs (1986): A Capitalist Road to Communism. In: *Theory and Society*, Vol. 15., No. 5.: 635–655.

ABSZTRAKT. A tanulmány a szükségletek szerinti elosztás marxi elvét úgy határozza meg, hogy a javak elosztásának egyrészt teljesen függetlennek kell lennie a közösség tagjainak önkéntes munka-hozzájárulásától, másrészt annak biztosítania kell mindenki alapvető szükségleteinek a kielégítését. A kapitalizmusban nem szükségszerű, hogy a javak bármekkora kis része is a szükségletek szerint kerüljön elosztásra, ugyanakkor a termelőeszközök magántulajdona nem is zárja ki azt: kapitalista társadalmak különböző mértékben engedhetnek teret ennek az elosztási elvnek. Egy feltétel nélküli alapjövedelem bevezetése (a jóléti kapitalizmusból az alapjövedelem kapitalizmusba való átmenet) egyrészt a szükségletek szerinti elosztás megfelelő intézményi megvalósítása; másrészt, az oly módon alakítaná át a kapitalizmus belső tendenciáit, hogy – elsősorban a munka kellemességét is magába foglaló termelékenység-növekedésén keresztül – idővel anélkül lehetne egyre nagyobb teret engedni a munka-hozzájárulástól független elosztásnak, hogy az a rendszer gazdasági fenntarthatóságát veszélyeztetné (kommunizmusba való átmenet). A folyamat elméleti végpontja magába foglalná az elidegenedett munka felszámolását, mivel a termelő tevékenység teljes mértékben függetlenné válna a külső anyagi jutalmazástól.

A baloldal kilátásai valóban zordak. Választási katasztrófák (brit minta) és politikai pálfordulások (francia minta) tovább erősítik azt a gyanút, hogy a szocializmus sohasem lesz elérhető. S ami még rosszabb, a létező szocialista társadalmak képtelenek vonzó képet nyújtani a szocializmusról. Mindehhez hozzávéve a folyamatos csalódásokat az állami beavatkozások eredményeiben Nyugaton, ezek a kudarcok sokak hitét megrendítették abban, hogy egyáltalán kívánatos cél-e a szocializmus.

Ebben az írásban amellet érvelünk, hogy ez a nehéz helyzet sem nyújt legitim alapot a kétségbeeséshez, a cinizmushoz és a csüggedéshez – nem azért, mert az igazi szocializmus más, vagy azért, mert mégis lehetséges, hanem mert a baloldalnak nem kell a szocializmus mellett elköteleznie magát. Hisszük, hogy van egy másik előrevetető út, a szocializmus egy radikális alternatívája, amely meglepően jól ötvözi a megvalósíthatóság és a kívánatosság szempontjait, és amit ennél fogva érdemes megfontolni.

Ez a hit elég szokatlan. Feltételezi többek közt azt, hogy a „munkásosztály”, még ha elég tágan értelmezzük is, nem az a társadalmi erő, amivel a baloldalnak szisztematikusan azonosulnia, és amelyet támogatnia kell.² Mindazonáltal az érveink, melyeket a hitünk alátámasztására felhozunk majd, elég ortodoxak. Sőt úgy gondoljuk, hogy teljes összhangban vannak Marx víziójával arról a jövőről, amelynek eléréséért küzdenünk kell, mint ahogy

2 Ez az állítás nem mond ellent annak – amihez ragaszkodunk –, hogy a baloldal definíció szerint azok mellé áll, akiknek semmijük nincs, csak a munkaerejük (ha az van).

azzal az állításával is, hogy az anyagi feltételek határozzák meg, mely küzdelmeknek van történelmi jelentőségük. Az, hogy ezeket az érveket vitára bocsátjuk, nem jelenti azt, hogy teljesen biztosak vagyunk abban, hogy következtetéseink helyesek. Abban viszont *teljesen biztosak* vagyunk, hogy ezekkel a következtetésekkel és a tárggyal kapcsolatban sürgősen komoly párbeszédre van szükség.

Van egy kérdés az elképzeléseinkkel összefüggésben, melyet valószínűleg több olvasó fel fog tenni, és melyre e cikkben nincs válasz: feltéve, hogy az általunk felvázolt út gazdaságilag megvalósítható és etikailag kívánatos, hol vannak azok a társadalmi mozgalmak és politikai erők, melyek rá akarnák segíteni társadalmainkat erre az útra, és képesek is volnának erre? Úgy gondoljuk, hogy ez a kérdés az egyik legfontosabb, és hogy egy válasz főbb vonalai megvannak.³ De azt is gondoljuk, hogy a kérdések, melyeket e cikkben felvetünk, logikailag előbbre valók, és ebből kifolyólag először is ezekkel, és nem a politikai megvalósíthatóság kérdésével kell foglalkoznunk. Megértjük azokat (elsősorban közgazdászokat), akik azt állítják, hogy nem érdemes egy gazdaságilag megvalósíthatatlan forгатókönyv etikai kívánatosságának vizsgálatára pocsékolni az időt. És megértjük azokat (elsősorban filozófusokat), akik azt állítják, értelmetlen egy morálisan elfogadhatatlan alternatíva gazdasági megvalósíthatóságát vizsgálni. De indokolatlan és felelőtlen dolog azt állítani, hogy haszontalan megvizsgálni egy elképzelés gazdasági megvalósíthatóságát és etikai kívánatosságát, mielőtt tudnánk, vagy legalább megvitattuk volna az elképzelés politikai esélyeit. Ugyanis az, hogy mit tartunk politikailag megvalósíthatónak, nagyban függ attól, hogy mi tűnik morálisan és gazdaságilag megalapozottnak. Mindenesetre e cikk megírásával nem az volt a célunk, hogy egy teljesen kidolgozott forгатókönyvet adjunk – jó pár ponton kritikus hiányosságokra fogunk rámutatni, melyeket meg kellene oldani –, hanem hogy előkészítsük a terepet egy értelmes vitának azzal kapcsolatban, hogy ez az átmenet, ha megvalósítható, kívánatos-e, illetve, ha kívánatos, megvalósítható-e.

SZÜKSÉGES-E A KOMMUNIZMUSHOZ A SZOCIALIZMUS?

A marxi álláspontot követve a szocializmus önmagában nem cél. Csak egy eszköz, a legjobb eszköze, vagy talán az egyetlen eszköze az igazi kommunizmus elérésének. A „szocializmus” szó itt arra utal, amit Marx a kommunizmus alsóbb szintjének nevez *A gothai program kritikájában*. Egy olyan társadalmat jelent, amelyben a munkások közösen birtokolják a termelési eszközöket – és ennél fogva közösen döntenek ezek használatáról és

3 A kezdeti válaszokhoz I. van der Veen – Van Parijs (1985) 5. fejezet és Van Parijs (1987) 6. fejezet.

a megtermelt javak elosztásáról, mégpedig a „mindenkinek a munkája szerint” elv alapján. A „kommunizmus” ellenben, szintén *A gothai program kritikája* szerint, a kommunizmus magasabb szintjére utal. Ezt a „mindenki képességei szerint, mindenkinek szükségletei szerint” elosztási elv jellemzi – amiből az következik, hogy a társadalmi összterméket oly módon osztják el, hogy (1) az mindenkinek megfelelően kielégíti az alapvető szükségleteit, és (2) minden egyén részesedése teljesen független (önkéntesen felajánlott) munka-hozzájárulásától.⁴ A szocializmus definíció szerint magába foglalja a „kizsákmányolás” felszámolását – a munkások rendelkeznek az össztermelés egésze felett –, míg a kommunizmus magába foglalja az „elidegenedés” felszámolását – a termelő tevékenységet nem kell többé külső jutalmakkal ösztönözni.

Akkor miért van szükség a szocializmusra? Miért nem ugorhatunk rögtön a kommunizmusra? Erre a kérdésre két megszokott válasz létezik. Az egyik, hogy a kommunizmus merő utópia mindaddig, amíg az ember az, amivé a kapitalizmus formálta: szükség van a szocializmusra, hogy átalakítsa az embert, hogy megszabadítsa az önzésétől, a *Selbstsucht*-jától, és azzá az altruista személlyé formálja, amelyet a kommunizmus megkíván. A második válasz szerint a kommunizmus a szűkösség körülményei között bukásra van ítélve: először fejleszteni kell az emberiség termelő erejét, és ezáltal létrehozni egy bőséggel jellemezhető állapotot, a kommunizmus csak így virágozhat. Mindkét válasz két előfeltétel kapcsolatát hordozza magában, (1) a kommunizmus lehetősége az altruizmus vagy a termelőkenység fejlesztésén múlik, (2) ezt a célt inkább szolgálja a szocializmus, mint a kapitalizmus, vagyis a termelőeszközök közösségi tulajdonlása mint a magántulajdon. Úgy gondoljuk, mindkét válasz megbukik, mivel legalább az egyik benne rejlő előfeltétel védhetetlen.

VALÓBAN SZÜKSÉGES AZ ALTRUIZMUS?

Joggal vonható kétségbe, hogy a (demokratikus) szocializmus hatékonyabban ösztönöz altruizmusra, mint a kapitalizmus, tehát, hogy a kollektív döntéshozatalban való részvétel

4 Jegyezzük meg, hogy a fent definiált kommunizmusnak nem velejárója a termelőeszközök munkások általi kollektív tulajdona, azaz a fenti értelemben vett „szocializmus”. De velejárója, hogy a társadalmi össztermelés az egész társadalom kollektív tulajdona: amíg a termelőeszközök, munkaerő és képzettségek tulajdonosai döntenek arról, hogy ezeket felhasználják-e a termelésben, és ha igen, hogyan, a társadalom kisajátít minden jövedelmet annak érdekében, hogy tagjai között a „szükségleteknek megfelelően” tudja elosztani. Ez adja etimológiai igazolását a mi „sovány kommunizmus” definíciónknak.

a termelésben kevésbé önzővé tenné az embereket, mint egy olyan rendszer, ahol ezek a döntések a piac közvetítésével dőlnek el. A vita kedvéért tegyük fel, hogy mégis ez a helyzet. Ez nem ad döntő előnyt a szocializmusnak a kapitalizmussal szemben azzal kapcsolatban, hogy melyik a jobb út a kommunizmus eléréséhez, mert ez utóbbihoz *nincs* szükség altruizmusra. (Ha lenne, akkor azoknak lenne igazuk, akik a kommunizmust elutasítják annak utópisztikus volta miatt.) Hogy ezt belássuk, tekintsük meg, hogyan kellene a kommunizmusba való átmenetnek zajlania.

Ahogy Marx leírja *A gothai program kritikájában*, a társadalmi össztermék egy részét már a kommunizmus alacsonyabb szintjén is a szükségleteknek megfelelően osztják el – a munkaképtelenek egyéni szükségleteinek vagy a közösségi szükségletek kielégítése miatt. A teljes kommunizmusba való átmenet tehát felfogható úgy, mint a szükségletek szerint elosztott társadalmi termék fokozatos növekedése a munka-hozzájárulás arányában történő elosztás rovására.⁵ Az ebben a dimenzióban való haladás megköveteli, hogy az anyagi jutalmak fokozatosan elveszítsék a jelentőségüket, de nem jelenti azt, hogy a munkásokat egyre inkább altruista motivációk kell, hogy vezéreljék. Először is, az anyagi jutalmak szerepét átvehetnék nem anyagi jutalmak (tisztlet, elismerés, megbecsülés, hírnév stb.), amelyek arra motiválnák az embereket, hogy elvégezzék a szükséges munkamennyiséget.⁶ Továbbá, a munka tartalmát, a szervezését és a hozzá kötődő emberi kapcsolatokat oly módon lehetne és kellene megváltoztatni, hogy a külső jutalmak, akár anyagiak, akár nem, egyre kevésbé legyenek szükségesek az elegendő szintű munkakínálat biztosításához. A munka, Marx kifejezésével, „nemcsak a létfenntartás eszköze” lenne, hanem] a „legfőbb létszükségletté” válhatna, és kellene válnia.⁷

Ahogy haladunk e dimenzió mentén – a munka fejlődésével addig a pontig, ahol az már nem munka többé –, a kommunizmusba való átmenetnek semmilyen formában nem kell az altruizmus fejlesztésére támaszkodnia, vagy egyáltalán az emberi természet

5 A szocializmusból a kommunizmusba való ilyen átmenet egy formális modelljéhez I. van der Veen (1984: 463–492).

6 L. Carens (1981). Ha a munkához való motiváció nem anyagi jellegű büntetésektől való félelemből fakad (társadalmi el nem fogadás, lenézés, harag stb.), akkor kérdéses, hogy egyáltalán megszűnik-e az elidegenedés.

7 Sen terminológiáját használva meg kell engednünk, hogy bármilyen társadalom, kapitalista vagy szocialista, amely ténylegesen biztosít egy minimális fogyasztási szintet (ha csak a munkaképteleneknek is), valamiféle „együttérzésre” (hogy figyelembe vegyük mások preferenciáit) vagy „elkötelezettségre” (hogy hagyjuk, hogy az erkölcs felülírja az egyéni preferenciáinkat) kell, hogy támaszkodjon. Lásd Sen (1979). Azonban a munkaráfördítástől függetlenül elosztott rész növeléséhez semmi esetre sincs szükség az együttérzés vagy az elkötelezettség *növekedésére*.

bármilyen átformálására. Változatlanul veszi a személyeket és preferenciáikat, de megváltoztatja a (fizetett) munka természetét úgy, hogy az nem is lesz elkülöníthető a szabadidőtől. Még ha el is fogadjuk, hogy csak a szocializmus változtathatja az embereket altruistákká, ebből nem következik, hogy a kommunizmus elérése megköveteli a szocializmust.

JOBB ESZKÖZ-E A SZOCIALIZMUS A BŐSÉG ELÉRÉSÉHEZ?

Bár a szocializmus nem szükségszerű az önzéstől való megszabaduláshoz, lehetséges, hogy szükséges a szűkösség felszámolásához. Hiszen ahogyan Marx többször is hangsúlyozta, a termelőerők növekedése (a lentebb kifejtett értelemben) helyettesíthetetlen szerepet játszik a fent vázolt átmenetben. Pontosabban, az erőfeszítés-egységre jutó termelésnövekedésként definiált termelékenység-növekedés – amely egyaránt tekintetbe veszi a munka hosszát és kellemetlenségét – nélkülözhetetlen ahhoz, hogy lehetővé váljon a munka minőségének jelentős javulása, és ennek megfelelően a munkaráfordítástól függetlenül elosztható társadalmi termék növelése.⁸

A kérdés tehát nem az, hogy a termelékenység megfelelő értelemben vett növekedése szükséges-e a kommunizmus eljövételéhez – természetesen az –, hanem az, hogy a szocializmus alkalmasabb-e erre, mint a kapitalizmus. Marx hitt abban, hogy döntő érvek szólnak emellett. Mind az 1859-es *A politikai gazdaságtan bírálatához* című művében, mind *A tőke* különböző részeiben emellett érvelt, hogy a termelőerők fejlődését *megbéklyózza* a fejlett kapitalizmus: a munka termelékenysége lassabban növekszik, mint növekedhetne akkor, ha a termelési viszonyok megváltoznának, azaz a kapitalizmust szocializmus váltaná fel. Ez azért van, mert a profitmaximalizálás, amire a piaci verseny kényszeríti a tőkéseket, nem esik feltétlenül egybe a munkatermelékenység maximalizálásával vagy – ami tulajdonképp ugyanaz – az egységnyi termék előállításához szükséges direkt („élőmunka”) és indirekt („termelőeszközök”) munka mennyiségének minimalizálásával. Tétélezzük fel, hogy egy viszonylag több tőkét (indirekt munkát) és kevesebb élőmunkát (direkt munkát) használó technológia utóbbi kritérium szerint jobban teljesít, mint egy másik, amely több élőmunkát és kevesebb tőkét igényel. A kapitalistának azonban lehet, hogy mégsem áll érdekében használni, mivel élőmunka felhasználásakor csak a munkások béreit kell kifizetnie, de ha indirekt munkát használ, az árral nem csak a munkások által elvégzett munka

8 Máshol egy nagyon egyszerű modellt mutatunk be, amelyben a termelékenység növekedése, a szükségletek szerint elosztott társadalmi termék arányának növekedése és a szabadság birodalmának kiterjesztése közötti kapcsolatok precízen vizsgálhatóak (van der Veen – Van Parijs 1985).

értékét kell kifizetnie, amellyel az adott tőkeeszközt előállították, hanem annak a tőkésnek a profitját is, aki alkalmazta ezeket a munkásokat. Ezért vannak technológiák, melyek elősegítenék a termelőerők fejlődését, de soha nem kerülnek alkalmazásra kapitalista termelési viszonyok között. Ez a magyarázat alapvető szerepet játszik Marx általános történelem-szemléletében, mivel a termelőerőknek ez a „béklyója” az, amiért szerinte a kapitalizmus csak egy átmeneti termelési mód. Marx nem ad más magyarázatot arra, mellyel megerősítené állítását, hogy a kapitalizmus „megbéklyózza” a termelőerők fejlődését (megkülönböztetve azok használatától). És semmi más, csakis ez a béklyó kényszerítheti ki a kapitalizmus leváltását szocializmusra a történeti materializmus szerint.⁹

A magyarázat azonban megbicsaklik, de nem azért, mert a kapitalizmus valójában olyan technológiákat választ ki, melyek maximalizálják a munka termelékenységét, hanem mert egy racionális szocialista tervező sem tenné ezt. Ez mindenekelőtt azért van így, mert a munka nem az egyetlen elsődleges tényező. A természeti erőforrások szűkösek, és az, hogy egyes technológiák mennyit igényelnek belőlük, nagyon is releváns, amikor arról kell döntenünk, hogy melyiket válasszuk. Sőt ha a munka lenne az egyetlen, kizárólagos elsőrendű tényező, a munkahatékonyság alapján történő technológiaválasztás akkor is csak nagyon különleges feltételek mellett lenne igazolt, ha valaki adott munkaidő mellett az egy főre jutó fogyasztásból eredő hasznosságot akarja maximalizálni. (És mégis mi értelme a termelésnek, ha nem az, hogy fogyassunk, és mi értelme a fogyasztásnak, ha nem az, hogy hasznosságot nyerjünk belőle?) Az, hogy vannak olyan helyzetek, amikor nincs értelme a munkaráfördítést eredményező technológiát választani, nyilvánvalóvá válik, ha átgondoljuk a következő példát.

Tegyük fel, hogy tíz év van hátra az életemből. Kenyeret termelsz egy erősen munkaintenzív technológiával. Ha malmot építenél, akkor az egy kenyérhez szükséges direkt vagy indirekt munka megfelelőzne. Azonban ha tíz évbe telik a malom megépítése, akkor mégis inkább bölcsen megmaradnál a kevésbé „produktív” régi termelési

9 A „megbéklyózás” koncepciójával, és különösen a termelőerők felhasználásának illetve fejlesztésének hátráltatása közötti különbséggel kapcsolatban lásd Cohen (1983a) világos értekezését. Néhány marxista úgy gondolhatja, hogy Marx munkája (implicit) tartalmaz egy másik érvelést (a csökkenő profitrátára alapozva), amely sokkal jobban megállná a helyét, mint az általunk megvizsgált explicit érvelés. Ám ennek az elméletnek az alkalmazása végzetes következményekhez vezet. Egy rendszerszerű elemzésért I. Van Parijs (1980: 1-16) és (1983: 111-124). Továbbá, az ebből levont következtetés igaz lenne szocialista gazdaságokra is – sőt még inkább az lenne, ha Marx főszövegben leírt megállapítását igaznak fogadjuk el: ha a szocializmus nem szűri ki a tőkeintenzív technológiák egy részét, melyek a kapitalizmus alatt nem működnek, a tőke szervesülése gyorsabban emelkedne és a felhalmozás mértéke gyorsabban csökkenne a szocializmusban, mint a kapitalizmusban. Ugyanakkor fellelhetők kevésbé ismert, de meggyőzőbb érvek, I. Van Parijs (1995).

módnál. Sőt ha fel is oldjuk a véges időhorizontot (aminek van értelme egy racionális tervező szempontjából) és eltekintünk a technológiai átállás idejétől (figyelembe véve az ún. állandósult állapotot), továbbra is megmutatható, hogy a munkatermelékenység maximalizálása, mint a technológiák közötti választás kritériuma, csak akkor védhető, ha mind a felhalmozás, mind az időpreferencia nulla, azaz nincs növekedés, és a jövőbeli fogyasztásnak ugyanakkora az értéke, mint a jelenleginek. Ha ezek az erős feltételek nem állnak fenn, a racionális szocialista tervező oly módon fog eltérni ettől a kritériumtól, hogy nagyobb súlyt fog helyezni arra a munkára, amelyet a fogyasztási javak termelése előtt egy vagy több időszakkal kell elvégezni. (Ennek a súlynak a mértéke a felhalmozás mértékétől és az időpreferencia nagyságától függ.) Ily módon a szocialista tervezés egy olyan kritériumot alkalmaz, mely, ha nem is feltétlenül esik egybe vele, de közelíti a kapitalista profitmaximalizálást. Következésképp, ha a racionális szocialista tervezés az összehasonlítás alapja, akkor nem várható, hogy a profitmaximalizáló kapitalizmus technológiai döntései jelentős „béklyóvá” válnának.¹⁰

Ezért a legfontosabb érv amellet, hogy a szocializmus jobb a termelőerők fejlesztése szempontjából, téves. Sőt a tapasztalatok sem éppen bátorítóak. Ellenben a kapitalizmus apologétái gyakran hangsúlyozzák, hogy a kapitalista játékszabályok erősen ösztönzik a termelőket termelékenységjavító innovációk használatára. Sőt ezek a szabályok a fennmaradás érdekében arra kényszerítik őket, hogy leküzdjék a tehetetlenséget és a rutint, amelybe egy puhább rendszerben süllyednének, és továbbfejlesszék az emberiség termelőerőit. Ha a „bőség” bizonyos értelemben előfeltétele a kommunizmus létrejöttének, és a termelési erők fentebb leírt fejlesztése képes ezt elérni, nem lenne-e értelmebb, ha a kommunizmus racionális hívei őszintén a kapitalizmus mellé állnának? Természetesen a kapitalizmus, mint olyan, nem garantálja a munka minőségének javulását, sem azt, hogy egyre többet és többet osztanak el a szükségletek szerint, vagy hogy a növekvő termelékenység kevesebb ráfordítást, és nem nagyobb kibocsátást eredményez. De ahogyan azt nemsokára meglátjuk, egyetlen kulcsfontosságú intézményi változtatással a kapitalizmuson *belül*, ezek a tendenciák a rendszer endogén jellemzőivé tehetők.

10 A formális megállapításokhoz l. Von Weizsäcker–Samuelson (1971: 1192–1194); Samuelson (1973: 2109–2122) és (1982: 11–18). Egy megvilágító erejű értekezéshez arról, hogy mindez miért releváns a kapitalizmus és szocializmus közötti különbség marxista megközelítéséhez, l. Roemer (1983) és Elster (1985) 3.2.2 és 5.1.3. fejezetek.

A SZOCIALIZMUS MORÁLISAN FELSŐBBRENDŰ?

Mielőtt leírnánk ezt az intézményi változást és elemeznénk a következményeit, álljunk meg egy pillanatra, hogy megvizsgáljunk egy másik érvet, amit a szocializmus védői felhasználhatnak. A teljes eddigi érvelésünk azt feltételezi, hogy a szocializmus kapitalizmussal szembeni felsőbb-sége instrumentális jellegű: a szocializmus (normatívan) felsőbbrendű, mert jobb eszköz a társadalom kommunizmus felé segítéséhez – akár az altruizmus feltételeinek megteremtésével, akár a termelőerők hatékonyabb növelésével.

De van egy másik, *közvetlenül* etikai módja a szocializmus kapitalizmussal szembeni igazolásának: nem azon az alapon, hogy a szocializmus egy hatékonyabb módszer ahhoz, hogy eljussunk valahova máshová, hanem azért, mert *eredendően* igazságosabb, és ennél fogva jobb, mint a kapitalizmus. Hiszen, ahogy fentebb rámutattunk, az (ideális) szocializmus definíció szerint eltér a kizsákmányolástól. Ezért elvárható lenne, hogy a létező szocializmusban jóval kevésbé legyen kizsákmányolás, ha egyáltalán, mint a kapitalizmus bármely megálmodható verziójában. És ez önmagában igazolhatja, hogy a szocializmus mellett döntsünk a kapitalizmussal szemben, különösen, ha az ember rádöbben, hogy a kommunizmus csak az elérhetetlen, fogalmi végpontja egy átmenetnek, mely szükségszerűen örökre elhúzódik még a legkedvezőbb körülmények között is. Még ha a kapitalizmus gyorsabban vagy biztonságosabban is juttathatna el a kommunizmusba, azért továbbra is érdemes lehet a szocializmust választani, mert a kapitalizmus választása azzal a túrhetetlen következménnyel járna, hogy a kizsákmányolás örökké velünk maradna.

Ez az ellenérv feltételezi, hogy a kizsákmányolás pontosan meghatározható úgy, hogy egyszerre állíthatjuk, hogy (1) a kizsákmányolás a kapitalizmus lényegéhez tartozik, és hogy (2) a kizsákmányolás erkölcsileg elfogadhatatlan. És ennek a lehetőségét megmutatni jóval trükkösebb, mint azt általában gondolják. Mégis, úgy gondoljuk, hogy ez egy igen komoly ellenérv, mely alapos átgondolást érdemel.¹¹ Ebben a cikkben ugyanakkor egy kellően ortodox marxi keretben szeretnénk maradni. És Marx szerint az igazságossági kérdések és egyéb etikai megfontolások, ha relevánsak is, másodlagosak. Ami igazán számít egy termelési rendszer értékelésénél, az nem az, hogy mennyire igazságos benne a társadalmi össztermék elosztása, hanem hogy mennyire hatékonyan tereli a termelés fejlődését a teljes kommunizmus irányába. Ezért megtartjuk az eddig használt instrumentális nézőpontot, és megvizsgáljuk, hogy a kapitalista fejlődés miként szolgálhatja a kommunizmus eljövését.

11 L. Van Parijs (1984), (1995), valamint van der Veen (1987).

„TÁRSADALMI JÖVEDELEM” ÉS A KOMMUNIZMUS KERESÉSE

A kapitalizmus mint olyan nem feltételezi, hogy a társadalmi össztermék bármekkora részét is azok kapják, akik sem munkával, sem tőkével, sem természeti erőforrásokkal nem járulnak hozzá a termeléshez. De nem is zárja ki ezt. Nem zárja ki egy olyan „társadalmi jövedelem” lehetőségét, amely jövedelemre való jogosultsághoz semmivel sem kellene hozzájárulni a termeléshez. Ugyanakkor különösen fontos megkülönböztetni az így értett „társadalmi jövedelem” különböző formáit.

Néhány közülük csak indirekt bér. Közvetett összefüggésben vannak a munkaráfördítással. Például a „társadalmi jövedelemhez” való jog korlátozva lehet azokra, akik munkaképtelenek, vagy nem tudnak munkát találni, mint ami nagyjából a helyzetet a fejlett kapitalista országokban a munkanélküli-ellátások esetében. Vagy kiterjedhet azokra is, akik szabad akaratkülből nem dolgoznak, de azzal a kikötéssel, hogy a múltban elvégeztek bizonyos mennyiségű munkát, mint Edward Bellamy nemrég újra köztudatba került utópiájában, illetve annak Gunnar Adler-Karlsson, André Gorz és Marie-Louis Duboin által felvázolt, kevésbé merev verzióiban.¹² Ezekben az esetekben a munka – vagy legalábbis a munkára való szándék – marad a „társadalmi jövedelemre” való jogosultság alapja, és ez utóbbi növekedése nem értelmezhető a szükségletek szerinti elosztás felé való elmozdulásnak.

Más formák ugyanakkor valódi garantált jövedelmet biztosítanak: a munkaráfördítással való kapcsolat teljesen megszűnik. Ez a helyzet például, ha egy háztartás, amennyiben más forrásokból származó jövedelme egy bizonyos minimum alá esik, jogosulttá válik egy jövedelemtranszferre, melynek mértéke a háztartás jövedelme és a meghatározott minimum közötti *különbség* – nagyjából úgy, mint ahogyan jó néhány fejlett kapitalista államban az alapvető szociális biztonság biztosítása működik. És ugyanez a helyzet, ha minden egyén, bármekkora is legyen a más forrásból származó jövedelme, *feltétel nélküli juttatásra* jogosult, amelynek szintje csak olyan változóktól függ, mint a kor vagy a hátrányos helyzet (mint az alapvető szükségletek helyettesítő változói) – egy régi ötlet, amelyet Bertrand Russell hirdetett,¹³ és amely mostanában egyre nagyobb érdeklődésre tart számot Nyugat-Európában.¹⁴

12 L. Adler-Karlsson (1979: 481–505); Gorz (1983), (1985: 419–428); és Duboin (1984).

13 Russell (1918: 81).

14 L. pl. Jordan (1973), (1985): Part 3; Cook (1979); Roberts (1982); Miller (1983); és Ashby (1984). Más európai országok vitáival kapcsolatban I. Boulanger – Defeyt – Van Parijs (1985): 2. rész.

Az utóbi két forma esetében van értelme azt mondani, hogy a „társadalmi jövedelem” növelése (*ceteris paribus*) közelebb visz minket a kommunizmushoz, ha azt a szükségletek szerinti elosztásként definiáljuk. Mindkét esetben megállapítható, hogy egy gazdaságban (amelyet a technológiai fejlettségi szintje, munkaerő- és tőkeállománya, valamint tagjainak preferenciáinak alapján definiálunk) a „garantált jövedelem” bizonyos pozitív szintjei fenntarthatóak, mások pedig nem. És mindkét esetben ezért elvileg lehetséges meghatározni a „garantált jövedelem” maximális fenntartható szintjét (adott technológiával, állományokkal és preferenciákkal), amelyet a kapitalizmusban a kommunizmusra való törekvésnek folyamatosan meg kell céloznia.¹⁵ Ugyanakkor nagyon fontos látni, hogy a két verzióhoz kapcsolódó következmények semmi esetre sem ugyanazok: amíg az előbbi verzió a kommunizmusba való átmenetet zsákutcába juttatná, az utóbbi egy ígéretes utat rajzol fel.

ÉRVEK AZ UNIVERZÁLIS JUTTATÁS MELLETT

A „kiegészítő garantált jövedelem” esetén – amikor tehát a jövedelemtranszferek a más forrásból származó jövedelemhez adódnak hozzá a garantált jövedelem szintjéig – nem csak az a fontos probléma merül fel, hogy az ellátás megvédi azokat, akik „segélyekből élnek”. Az is elkerülhetetlen, hogy egy minimálbért eredményezzen: senki sem fog munkát vállalni (olyat sem, amelyet szívesen csinálna, habár nem ingyen) kevesebbért, mint a garantált jövedelem, mivel ennek elfogadása pénzügyileg rosszabb helyzetet eredményezne, mint ha munka nélkül maradna (a gyermekgondozás, munkába jutás stb. költségei miatt). Első látásra ez üdvözlendő következménynek tűnik. De mihelyt a kiegészítő garantált jövedelem elér egy jelentős szintet, az ún. munkanélküliségi csapdába kerülnek mindazok, akiknek a képzettsége nem teszi lehetővé, hogy magasabb bérért helyezkedjenek el a piacon. Ez továbbá erős ellenőztönyt jelent arra nézve, hogy megosszuk azokat a munkákat, amelyekkel rész munkaidőben a garantált jövedelemnél kevesebbet vagy csak kicsivel többet lehetne keresni. Természetesen minél nagyobb a garantált jövedelem relatív szintje, annál több ember kerül a munkanélküliségi csapdába, és egyre többeknek nem lesz más választásuk, mint hogy rengeteget dolgozzanak (hogy „megérje” dolgozni), vagy ne dolgozzanak semmit („mások munkájából éljenek”). Ennélfogva egy jelentős kiegészítő jövedelmet biztosító kapitalizmus nem lesz vonzó sem azok számára, akik úgy érzik, ki vannak rekesztve a munkából, sem azok számára, akik úgy érzik, rajtuk van

¹⁵ Vagy legalábbis úgy tűnik. Lentebb több lehetőséget mutatunk be.

minden teher. Továbbá finanszírozási szempontból is nagyon drága lenne, hiszen a hozzá szükséges adókat egyre kisebb adóalapból kellene előteremteni.

Azonban ha a garantált jövedelem univerzális juttatás formáját ölti, melyet feltétel nélkül adnak minden állampolgárnak, a dolgok teljesen másként alakulnak. Mivel az állampolgároknak abszolút joguk van erre a juttatásra, függetlenül más forrásból származó jövedelmeiktől, azonnal további nettó jövedelemre tesznek szert, mielőtt dolgozni kezdenek, bármilyen kevés vagy rosszul fizetett munkáról van is szó. Ezt ötvözve a munkaerőpiac bizonyos deregulációjával (nincs adminisztratív akadály a részmunkaidős munkának, nincs kötelező minimálbér, nincs kötelező nyugdíjkorhatár stb.), az univerzális juttatás lehetővé tehetné a fizetett munka mostaninál szélesebb körű elosztását. Ezért, ha a garantált jövedelem ezt a formát ölti, növekedése nem gerjeszt szükségszerűen súlyos feszültségeket azok közt, akik sokat dolgoznak és kizsákmányolva érzik magukat, és azok között, akik állástalanok, és kirekesztve érzik magukat. Továbbá, mindebből az is következik – bármilyen paradoxnak is tűnik –, hogy egy jelentős alapjövedelem biztosítása mindenki számára, bizonyos feltételek mellett „olcsóbb” (határadókulcsokat vizsgálva), és ennél fogva realizitkusabb lehet annál, mint hogy csak azoknak adjunk, akiknek „szükségük van rá”¹⁶

AZ UNIVERZÁLIS JUTTATÁS GAZDASÁGI KÖVETKEZMÉNYEI

Ennek megfelelően, ha a kommunizmust egy kapitalista társadalomból próbáljuk elérni, akkor ehhez a lehető legmagasabb szintre kell emelni az univerzális juttatás formájában biztosított garantált jövedelmet. Jegyezzük meg, hogy ezt a maximalizálást felfoghatjuk abszolút és relatív értelemben is. A garantált jövedelem abszolút értelemben történő maximalizálását John Rawls jól ismert „társadalmi különbségek elvével” [difference principle] lehetne igazolni: ez minden olyan jövedelmi egyenlőtlenség megszüntetésével járna, amely szükségtelen, ha a leghátrányosabb helyzetűek – akiket itt úgy foghatunk fel, mint azok, akiknek sem készpénzben, sem természetben nincs jövedelmük a garantált minimumon kívül – körülményeit akarjuk a lehető legjobbá tenni.¹⁷ Az egyenlőség és a hatékonyság elvárásainak ilyen elegáns kombinálása sokak számára vonzó lehet.¹⁸ De

16 Ennek a kérdésnek a kifejtéséhez: De Ville és Van Parijs (1985: 361–372).

17 L. Rawls (1972).

18 Például Elster (1985: 230) amellel érvel, hogy Rawls társadalmi különbségek elve jobb a munkáhozjárulás alapú elosztásnál, mint második legjobb megoldás a szükségletek szerinti elosztás után.

nem esik egybe az elidegenedés megszüntetésének marxi céljával, amely első megközelítésként legalábbis azt feltételezi, hogy a garantált jövedelmet relatív értelemben kell maximalizálni. A kommunizmust akkor érjük el, ha a társadalmi össztermék egésze az egyes egyének hozzájárulásától függetlenül kerül elosztásra, és *nem* akkor, amikor az egyes egyéneknek a hozzájárulástól függetlenül juttatott rész elér egy abszolút maximumot.

Természetesen bármekkora is legyen a technológiai fejlettség szintje, bármennyi is legyen a rendelkezésre álló munka és tőke, és bármilyenek is legyenek az egyéni preferenciák, mindig „lehetséges” az univerzális juttatásnak (és ezzel együtt az adókulcsoknak) egy olyan szintje, hogy az az egy főre jutó rendelkezésre álló jövedelmet jelentse, azaz úgy megadóztatni a bruttó jövedelmeket, hogy adózás után mindenki ugyanazt a nettó jövedelmet kapja. De ez minden bizonytalannal olyan drasztikus csökkenést eredményezne mind a munka, mind a tőke kínálatában, és ezzel a társadalmi össztermékben, hogy az egy főre jutó jövedelem (amely egyenlő az univerzális juttatással) az alapvető szükségletek kielégítésére sem lenne elegendő. Ennek következtében a marxi kritériumot úgy kell meghatározni, hogy impliciten felállítunk egy kikötést, a társadalmi összterméken belül a szükségletek szerint elosztott részarány maximalizálására vonatkozóan: ennek a résznek abszolút értelemben elég nagyok kell lennie, hogy biztosítsa minden egyén alapvető szükségleteinek kielégítését. Az elégtelen technológiai fejlettség, a tőke vagy a képzettségek elégtelen felhalmozása, illetve a munkától vagy a megtakarítástól való túlzott tartózkodás következtében néhány gazdaság képtelen megfelelni ennek a kikötésnek. De mások elérhetők a „bőségnek” ezt a gyenge értelemben vett állapotát, amikor tehát egy feltétel nélküli garantált jövedelem mindenki alapvető szükségleteit képes fedezni. Ahogy a termelési képesség (annak átfogó értelmében, amely figyelembe veszi a munkával járó kellemetlenséget is) nő, folyamatosan növekszik a garantált jövedelemnek az a maximum relatív részesedése is, amely ennek a kikötésnek megfelel, addig a pontig, ahol elérjük az erős értelemben vett „bőséget”, amikor minden alapvető szükséglet fenntarthatóan kielégíthető a munka különböző szintű javadalmazása nélkül.¹⁹

Nem hiszünk abban, hogy a fejlett kapitalista országok az erős értelemben vett bőség olyan szintjét érték volna el, amely a teljes kommunizmus megvalósításához

19 Ez az erősebb értelemben vett bőség rokon azzal, ahogyan Steedman (1982) használja a fogalmat. A megkülönböztetést lehet az egyéni és a kollektív szabadság közti kontrasztra alapozni, mint ahogy azt Cohen (1983b) teszi egy más kontextusban. A gyenge értelemben vett bőség állapotában minden egyes egyén szabadon dönthet úgy (nem csak formális értelemben), hogy nem vállal fizetett munkát, azért, mert egyének egy elég nagy csoportja nem használja ki ezt a szabadságot (egyéni szabadság). Az erős értelemben vett bőség esetében ez a feltétel nem áll fenn: mindenkinek megvan az a szabadsága, hogy ne vállaljon fizetett munkát, akkor is, ha senki más nem vállal (kollektív szabadság).

szükséges lenne. De hiszünk abban, hogy elérték a bőséget a fentebb leírt gyenge értelemben: képesek volnának arra, hogy minden egyes tagjuknak fenntartható módon biztosítsanak egy olyan univerzális juttatást – ugyanakkor nem feltétlenül egy fenntartható kiegészítő garantált jövedelmet –, amely elegendő volna az alapvető szükségletek kielégítésére. Természetesen egy ilyen állítást, miután tisztáztuk a jelentését (Melyek az „alapvető szükségletek?”), csak megalapozott szimulációval vagy tényleges kísérletekkel lehet igazolni. Ezzel a cikkel azonban nem célunk, hogy értékeljük ezt a tényállítást. A továbbiakban inkább a következő kérdéssel kívánunk foglalkozni. Tételezzük fel, hogy az előbbi állítás helytálló. Azaz tegyük fel, hogy a technológia, az állományok és a preferenciák a fejlett kapitalista országokban olyanok, hogy lehetséges mindenkinek biztosítani egy univerzális juttatást, amely elegendő az alapvető szükségletek kielégítésére anélkül, hogy ez a gazdaságot lefelé tartó spirálba taszítaná. Hogyan fejlődik a gazdaság egy ilyen univerzális juttatás bevezetése esetén?

Egy precíz válaszhoz nyilván meg kellene adni, hogy pontosan hogyan finanszíroznánk az univerzális juttatást (indirekt vagy direkt, sávos vagy arányos adózással), hogy az miként függne a kortól, hogy milyen mértékben helyettesítene vagy egészítene ki más közkiadásokat és így tovább. Azonban általánosságban kijelenthetjük, hogy egy ilyen univerzális juttatás bevezetése nem vetne gátat a kapitalizmus belső tendenciáinak, melyek a termelékenység növekedését erősítik. De megváltoztatná ezeket a tendenciákat oly módon, hogy azok inkább szolgálják az átfogó értelemben vett termelékenység növekedését (ami nem egyszerűen az egy termelési egységre jutó munkaidőt, hanem az erőfeszítést veszi figyelembe). A munkások feltétel nélküli jogosultsága egy alapvető univerzális juttatásra egyszerre nyomná fel a béreket a nem vonzó, nem kielégítő munkák esetében (amelyekre most már senki sincs rákényszerítve a túlélés érdekében), és vinné lejjebb az átlagbért a vonzó, valóban kielégítő munkáknál (mivel az alapvető szükségletek kielégítése mindenképpen biztosított, az emberek elfogadhatják a magas minőségű munkákat jóval a garantált jövedelem alatti fizetség ellenében is). Ezzel együtt a kapitalista profit logikája a korábnál sokkal jobban fog olyan technológiai fejlődést és szervezeti változást sürgetni, ami javítja a munka minőségét, és így csökkenti az egy termelési egység előállításához szükséges robotot.

A termelékenység növekedése ebben az átfogó értelemben nem garantálja, hogy a gazdaság a fenti értelemben vett kommunizmus felé haladjon. Csak ennek egy szükséges feltételét biztosítja. Ha kevesebb keserves munkára és kevesebb kellemetlenségre lesz szükség adott társadalmi össztermék előállításához, akkor több volna a szükségletek szerint elosztható a hozzájárulás szerint elosztotthoz viszonyítva anélkül, hogy ez csökkenjen az univerzális juttatás abszolút szintjét. Hogy azonban fog-e, és ha igen, milyen mértékben emelkedni az univerzális juttatás relatív részesedése, az attól függ, hogy mennyire

használják ki, ha egyáltalán kihasználják, ezt a lehetőséget olyan politikai döntésekkel, melyek megemelik a bruttó jövedelem (direkt vagy indirekt) adóit. Nyilvánvalóan semmi ilyesmi nem fog megtörténni, ha a növekedés az elsődleges cél. Ha azonban van olyan politikai akarat, mely a termelékenységgel növekedését a disztribúciós minták megváltoztatására használná (és ezáltal csökkentené a különböző díjazások ösztönző hatását) és nem az output növelésére, a kapitalista társadalmak lassan a teljes kommunizmus felé mozdulnának el.

A KÍNÁLATOLDALI KÖZGAZDASÁGTANTÓL A POLITIKAI ÖKOLÓGIÁIG

A kínálatoldali közgazdaságtan „Laffer-görbéje” egy hatékony (bár túlságosan leegyszerűsített) módszert nyújt a társadalom számára fennálló alternatívák terjedelmének ábrázolására.²⁰ Adott technológia, szabadidő és munka közötti preferencia, valamint adott (potenciális) munkaerő esetén a népesség által tett erőfeszítés és (ebből következően) a teljes termelés az (egységesnek vett) adószint csökkenő függvényeként ábrázolható. Másrészt, a teljes állami bevétel, amelyet a teljes termelés és az adókulcsok szorzataként kapunk meg, és (az egyszerűség kedvéért) egybeesik a termelés univerzális juttatás formájában elosztott részével, először növekszik, majd csökken, ahogy az adókulcsok növekednek. Jegyezzük meg azonban, hogy az itt említett teljes termelés (jövedelem) kizárólag az adóköteles termelést (jövedelmet) foglalja magában. Ahogy az adókulcs növekszik, a tényleges teljes termelés vélhetően jóval kisebb mértékben esne vissza, ahogy az emberek a piaci termelést háztartási termelésre, a pénzbeli tranzakciókat nem pénzbeliekre, és a vállalaton kívüli fogyasztást (béreket) vállalaton belülre (mondjuk kényelmes irodákra, üzleti utakra) cserélik.

Egy politika, mely alapvető jelentőségűnek tartja egy garantált jövedelem mindenki számára való biztosítását, legalább a következő négy elvet követheti: megpróbálhatja

(1) maximalizálni a teljes termelést (a ténylegest és az adókötelest egyaránt) azzal a kikötéssel, hogy az univerzális juttatásnak el kell érnie egy bizonyos minimum értéket („növekedésorientált” kritérium)

(2) maximalizálni az univerzális juttatás abszolút szintjét („rawlsi” kritérium)

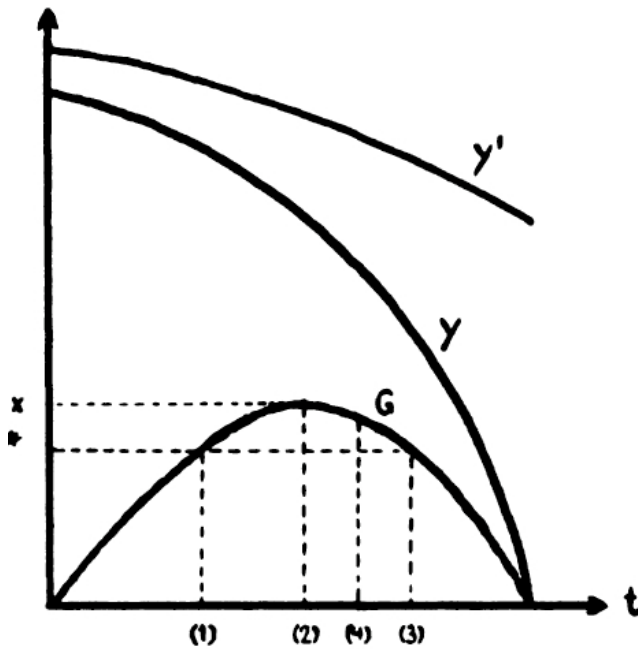
²⁰ Az egyszerűsítések között van a nem univerzális juttatáshoz kötődő állami kiadásoktól és a tőkeállomány jelentette korlátokról való elvonatkoztatás.

(3) maximalizálni az univerzális juttatás relatív szintjét (az adóköteles jövedelemhez viszonyítva) – ami feltételezéseink szerint egyben az adószint maximalizálását is jelenti – azzal a kikötéssel, hogy az univerzális juttatásnak el kell érnie egy adott minimum értéket („marxi” kritérium)

(4) maximalizálni az egyenlőséget, amit az univerzális juttatásnak a tényleges össztermékbeli arányával közelítünk, ismét azzal a (nem feltétlen) megkötéssel, hogy az univerzális juttatásnak el kell érnie egy adott minimum szintet („egyenlőségorientált” kritérium)

A (4) pontban alkalmazott adószintnek szükségszerűen valahol a (2) és a (3) által meghatározott adószintek között kell lennie. Tegyük fel, hogy a tényleges jövedelem és az adóköteles jövedelem közel ugyanúgy viselkedik – azaz, ha megemelkednek az adókulcsok, az emberek a termelőtevékenységet inkább tiszta szabadidőre cserélik. Ebben az esetben az univerzális juttatás adóköteles jövedelemhez viszonyított aránya alig fog különbözni az univerzális juttatás tényleges jövedelemhez viszonyított arányától, és ezáltal az egyenlőség maximalizálása [(4) elv] gyakorlatilag meg fog egyezni a piaci jövedelmek adókulcsának maximalizálásával [(3) elv]. A másik szélsőség, ha feltesszük, hogy az adóköteles jövedelem nagyságát nagyban befolyásolja az adókulcsok változása, míg a tényleges jövedelmet alig befolyásolja, tehát az adóköteles termelést szinte teljes mértékben helyettesíti az (éppen annyira egyenlőtlen elosztású) nem adóköteles termelés. Ebben az esetben az univerzális juttatás tényleges teljes termeléshez viszonyított aránya közelít az univerzális juttatás abszolút értékéhez, és az egyenlőség maximalizálása [(4) elv] gyakorlatilag megegyezik az adóbevétel maximalizálásával [(2) elv]. A négy választás egy lehetséges ábrázolása látható az 1. ábrán.

A LAFFER-GÖRBE ÉS AZ UNIVERZÁLIS JUTTATÁS

1. ábra: Statikus választási kritériumok

t : egységes adókulcs

Y : adóköteles termelés

Y' : teljes társadalmi termelés

G : aggregált univerzális juttatás

G^* : a G mindenki alapvető szükségleteit kielégítő szintje

G^{Max} : a G maximális fenntartható szintje

(1): növekedésorientált kritérium

(2): „rawlsi” kritérium

(3): „marxi” kritérium

(4): egyenlőségorientált kritérium

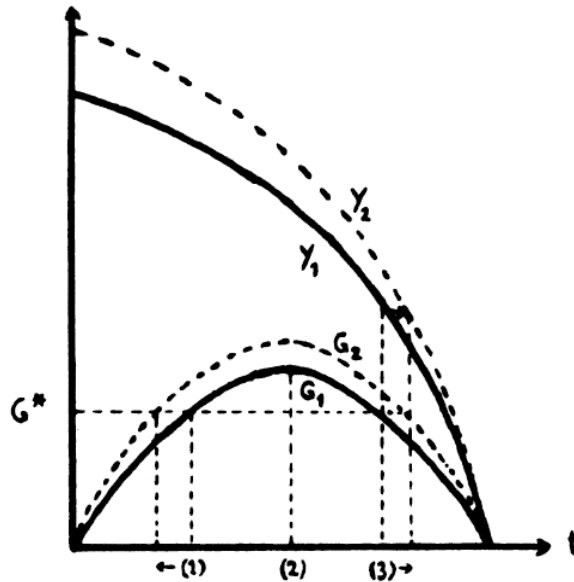
Az Y görbe egy adott ország adózás alá vonható teljes társadalmi termékét mutatja. A G görbe a termelésből az adók által elvont jövedelmet (a teljes adóbevételt) jelképezi. E görbék alakja mutatja azt, hogy a munkaerő hogyan reagál a t adókulcs változására, ha a teljes adóbevétel (tY) a teljes népesség között az univerzális juttatás szerint kerül újraelosztásra (azaz $tY = G$). Ahogy az adókulcs 0-tól 100%-ra emelkedik, a munkások motivációja a termelő ráfordítás kínálatára folyamatosan 0-hoz közelít majd, és (feltételezve egy adott termelési technológiát) az adóköteles társadalmi termelés (Y) folyamatosan csökkenni fog.

Hogy megmagyarázzuk a Laffer-görbe alakját (az adóbevétel G görbáját), gondoljuk át az adószint kis emelésének a nettó hatását. Az adószint emelkedésével nő az adóköteles társadalmi össztermelésnek az a része, amit a juttatásra jogosultak kapnak (újraelosztási hatás), de a munka kínálata lecsökken, s ennél fogva maga az adóköteles társadalmi termelés is (ösztönzési hatás). E két hatás relatív erőssége, és ebből fakadóan a t kis emelésének G -re gyakorolt nettó hatása az adószint abszolút mértékétől függ. Ha a t relatíve alacsony, az újraelosztási hatás erősebb lesz a motivációs hatáznál: t növekedése nagyobb lesz, mint az Y ebből következő csökkenése, ezért a G univerzális juttatás szintje növekedni fog, ahogyan az adószint 0 fölé emelkedik. Azonban, ha a t relatíve magas, a motivációs hatás lesz a domináns, és G csökkenni fog, ahogy t 100 százalékhoz közelít. Egy adott adószintnél valahol 0 és 100 százalék között az újraelosztási hatás pontosan ellensúlyozza majd a motivációs hatást. Ez a G^{Max} , a Laffer-görbe csúcса.

Az 1. ábra a bőségnek azt a gyenge értelemben vett állapotát mutatja, amikor az univerzális juttatás legmagasabb fenntartható szintje meghaladja a minimum szintet, ami mindenki alapvető szükségleteinek fedezésére szükséges. Ilyen állapotban, mint már említettük, a leginkább Marxhoz hű választás a (3) elv: a kommunizmus eléréséhez annyira magasra emelni az adókulcsot, amennyire lehet, de nem annyira magasra, hogy az veszélyeztesse mindenki alapvető szükségleteinek kielégítését. Ugyanakkor a diagram tisztán megmutatja, hogy ez a választás nem igazolható sem a leghátrányosabb helyzetűek lehető legjobb helyzetbe hozásával, sem az egyenlőség tekintetében. A (3) elv, a „szabadság birodalmának” a lehető legnagyobb mértékű kiterjesztését biztosítja, anélkül, hogy az univerzális juttatás az alapvető szükségletek kielégítéséhez szükséges szint alá csökkenne. Mivel e kikötés teljesítése az adóköteles jövedelem minimalizálását követeli meg, a (3) elv garantálja a munka, különösképpen a kellemetlen munka lehető legnagyobb mértékű ellenőrzését. Más szavakkal, elősegíti a szabadság kiteljesedését mind az átlagos munkanap rövidülése, mind a munka átlagos minőségének javulása által. Ahogy a termelési mennyiség (átfogó értelemben) növekszik (l. 2. ábra), az adott ráfordítással létrehozható társadalmi össztermék is növekszik, és így adott adószint mellett az adóbevétel is. Ez lehetővé teszi, hogy az adókulcs emelkedjen, anélkül, hogy ez megszegné azt a kikötést, hogy az univerzális juttatás nem csökkenhet az adott minimum alá. A folyamat során a teljes

(adóköteles) jövedelem nem univerzális juttatásként elosztott része fokozatosan csökken. Ezzel együtt – ami leginkább igazolja a (3) elv választását – a munkanap folyamatosan rövidebb és a munka minősége folyamatosan jobb lesz. Végeredményben mindkét folyamat a munka eltűnése felé mutat: a szabadidő tölti ki a napot, és a munka olyan vonzó, hogy nem is munka többé.²¹

2. ábra: A kommunizmusba való lehetséges átmenetek, ahogy a termelékenység növekszik

t: egységes adószint

Y_1, Y_2 : adóköteles jövedelem az 1. és a 2. időpontban

G_1, G_2 : aggregált univerzális juttatás az 1. és a 2. időpontban

G^* : a mindenki alapvető szükségleteit kielégítő univerzális juttatás

(1): növekedésorientált kritérium

(2): „rawlsi” kritérium

(3): „marxi” kritérium

21 Az „autonóm” szféra növekedéséről szóló további vitákhoz I. Gorz (1980: 142–155); Van Parijs (1985: 135–155); második fejezet.

Ugyanakkor ahhoz, hogy a marxi kritérium (3) elfogadható legyen, az anyagi növekedésnek legalábbis alacsony prioritása kell, hogy legyen.²² Egy ilyen átmenetnek akkor van a legnagyobb esélye, ha valamilyen független ok (mondjuk a növekedés fizikai és társadalmi „határai”) miatt a szóban forgó társadalom a GNP növekedését kevésbé vonzóknak találja. A szabadidő növekedése a jövedelem stagnálásával kombinálva (vagy éppen csökkenésével, amint az a 2. ábra szerint lehetséges) pedig csak akkor elfogadható, ha a környezet minősége megfelelően magas. (Mi az értelme a szabadidőnek, ha valaki ott ragad egy autópálya és egy szeméttelp között, és nincs extra jövedelme, hogy kikerüljön onnan?) A korlátozott (vagy éppen negatív) növekedés és a környezetvédelem, úgy tűnik, kulcsfontosságú elemei a marxi forgatókönyv teljes sikerének. És ökológizmusra, nem pedig szocializmusra van szükség, ha valaha is azt akarjuk a zászlónkra írni: „Mindenki képességei szerint, mindenkinek szükségletei szerint!”

SZABADSÁG, EGYENLŐSÉG ÉS NÖVEKEDÉS

Továbbra is megkérdőjelezhető azonban, hogy a (3) „marxi” kritérium a leghelyénvalóbb-e. Elsőként, ahogy már említettük, a (3) elv választása nem feltétlenül a leginkább *egalitáriánus*. A „szabadság birodalmának” kiterjesztése azt jelentheti, hogy a társadalom gazdagságának növekvő részét termelik meg a formális szektoron kívül saját szükségletekre termelés, kölcsönös segítségnyújtás, önkéntes munka stb. formájában. És semmi nem garantálja, hogy ennek a termelésnek az előnyei egyenlően lesznek majd elosztva: egy idős, gyermektelen nyugdíjas, aki a harmadik emeleti lakásában ragadt egy névtelen városban, valószínűleg nem kap olyan nagy részt ebből az „autonóm” termelésből, mint a rokonok, barátok és szomszédok szorosan összefonódó hálózatában integrálódott vidéki, életerős fiatalok. Pontosan az „autonóm” szféra növekedése miatt, éppen ezért, a teljes kommunizmus is kéz a kézben járna az elkerülhetetlen egyenlőtlenség magas szintjével. Ezért fordulhatnánk a (4) kritérium felé. De nem szükségszerűen. Ha a szabadság kiterjesztése és az elidegenedés felszámolása az, ami igazán számít nekünk – mint ahogyan Marxnak –, akkor nem szükséges, hogy zavarjon minket az alapvető egyenlőtlenségek megmaradása, mivel mindenki alapvető szükségletei ki vannak elégítve, bármi is történjen.

Egy másik és erősebb ellenérv a (3) elvvel szemben az, hogy a szabadság kiterjesztése nem csak a szabadidő munkaidővel szembeni növekedését és a munka

22 Ahogy az univerzális juttatás egy fajtájának szószólója mondja: „Ha el akarjuk érni a szabadság birodalmát, teljesen biztos, hogy határokat kell saját magunkra erőltetnünk az anyagi javak vonatkozásában (Adler - Karlsson 1979).

minőségének fejlődését kell, hogy jelentse, hanem a *szabadidő minőségének* fejlődését is. És ez utóbbi nem más, mint az, hogy az emberek a szabadidejükben milyen mértékben képesek a vágyaik beteljesítésére – ami szoros kapcsolatban áll a termelés mennyiségével (az externáliáktól megtisztítva). Két lehetőséget kell itt megkülönböztetnünk. Először is, tegyük fel, hogy ami számít (a szabadidő minőségének tekintetében), az csak annak a mértéke, hogy a *leghátrányosabb helyzetűek* milyen mértékben tudják kielégíteni a szükségleteiket. Ekkor a (3) és a (2) kritérium között bármilyen kritérium megfelelő. Az egyik szélsőséges esetben a (3) „marxi” kritérium csak annyit követel meg, hogy a szabadidő minősége a legrosszabbul járók körében nem csökkenhet, míg a (2) „rawlsi” elv azt kívánja, hogy szabadidejük minősége a lehető legjobb legyen, annak árán, hogy a teljes időn belül kisebb lesz a szabadidő aránya, vagy csökken a munkával töltött idő minősége. De következőként tételezzük fel, hogy az *átlagos* ember szabadidejének minősége számít. Ekkor az egyik szélsőség esetén választhatjuk azt, hogy a termelést maximalizáljuk azzal a feltétellel, hogy az univerzális juttatásnak elégnek kell lennie mindenki alapvető szükségletei kielégítésére, azaz az (1) növekedésorientált elvet választjuk, azzal a további kikötéssel, hogy a termelésre fordított ráfordítás nem nőhet, ahogy a termelékenység nő (azaz a szabadság birodalma a többi dimenzióban nem csökkenhet). A másik véglet esetén választhatjuk a (3) „marxi” kritériumot azzal a kikötéssel, hogy a termelékenység növekedésével a teljes jövedelem nem csökkenhet. Tisztán látható, hogy van egy átváltási viszony a szükségletek kielégítésének szabadsága, illetve a robottól való megszabadulás között. Minél inkább fontos valakinek az előbbi, annál inkább fogja a szigorú (3) kritérium helyett az expanzívabb (2)-t vagy éppen az (1)-et választani.

Ez a visszalépés további támogatást kap, ha valaki meggondolja az okozati összefüggést a növekedés és a termelékenység között. A korlátozott vagy a negatív növekedés, amelyet a (3) „marxi” kritérium feltételez, elképzelhető, hogy gátolja a munkamegtakarítást és a munkaminőség-fejlesztő innovációt, akár oly mértékben is, hogy bármilyen további átmenetet aláásson. A növekedés örökké tartó maximalizálása az (1) elv szerint azonban azt eredményezi, hogy ez a potenciál anélkül jön létre, hogy azt valaha is kihasználnánk. Ismét egy átváltási viszony van: aközött, hogy felhasználjunk minden lehetséges potenciált a jelen generáció robot alól való felszabadulása érdekében, illetve az ettől való tartózkodás között, az eljövendő generációk lehetőségeinek javítása érdekében – feltéve, hogy a magasabb termelés nem merít ki más, az adott generációnak szükséges erőforrásokat.

Ha valakinek a célja a szabadság birodalmának kiterjesztése, a megfelelő adószint megválasztása még ezen az absztrakt szinten is igen komplex kérdést jelenthet. A kommunizmusba való optimális átmenet nem feltétlenül az, amelyik maximalizálja az adószintet – és ezáltal minimalizálja a robotot. Lehetne érvelni amellett, hogy az adószint megválasztását nem csak annak a feltételnek kell korlátoznia, hogy az univerzális juttatás

kielégítse mindenki szükségleteit, hanem korlátozni kellene továbbá a tényleges egyenlőtlenségek korlátok között tartása és a termelés fejlődése magas szintjének fenntartása érdekében.

De tegyük fel, hogy bevezetésre kerül valami hasonló, mint az univerzális juttatás – a garantált jövedelemrendszer hiányának elfogadhatatlan következményei és az alternatív eszközökhöz kapcsolódó perverz hatások miatt. Az adókulcs megválasztása (és ezzel együtt az univerzális juttatás szintjéé) természetesen nem absztrakt optimumszámítás alapján kerül majd megállapításra, attól függetlenül, hogy ez egy marxi keretben zajlik-e vagy sem. A meghatározók a hatalmi viszonyok lesznek az adott anyagi feltételek kontextusában. Ezek az anyagi feltételek – alapvetően a munkamegtakarítást eredményező gyors technikai változás és a gazdasági növekedés kényszerítő korlátai – lesznek azok, amelyek a kapitalizmusból a kommunizmusba való átmenetet utópikus álomból *történelmi szükségszerűséggé* változtatják; nem abban az értelemben, hogy önmagától megtörténik, bármit is tesznek vagy gondolnak az emberek, hanem abban az értelemben, hogy adott anyagi feltételek mellett számíthatunk arra, hogy az emberi racionalitás előbb vagy utóbb létrehozza azokat a politikai erőket, amelyek ezt megvalósítják. Komoly szerepet játszik ebben a folyamatban az alternatív jövőképek feltárása, megvalósíthatóságuk és kívánatosságuk vizsgálata – ami az emberi racionalitás központi eleme. Ennek következtében, bármilyen vázlatos és kísérleti állapotú is legyen, ez a cikk része annak a történelmi szükségszerűségnek, amely mellett érvel.

Fordította: Farkas Péter

Lektorálta: Gerner Viktória és Misetics Bálint

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Adler-Karlsson, Gunnar (1979): Probleme des Wirtschaftswachstums und der Wirtschaftsgesinnung: Utopie eines besseren Lebens. In: *Mitteilungsdienst der Verbraucherzentrale Nordrhein-Westphalen* 23.: 40–63.
- Ashby, Peter (1984): *Social Security after Beveridge: What Next?* National Council of Voluntary Organizations.
- Boulanger, P. M. – Defeyt, P. – Van Parijs, P. (szerk.) (1985): L'allocation universelle: Une idee pour vivre autrement. In: *La revue nouvelle*, különszám, No. 81.: 341–344.
- Carens, Joseph H. (1981): *Equality, Moral Incentives and the Market*. University Press.
- Cohen, G. A. (1983a): Forces and Relations of Production. In: *Marxism: A Hundred Years On*. Szerk.: Matthews, Betty. Lawrence and Wishart.
- Cohen, G. A. (1983b): The Structure of Proletarian Unfreedom. In: *Philosophy and Public Affairs*, No. 12.: 3–33.
- Cook, Stephen (1979): *Can a Social Wage Solve Unemployment?* University of Aston Management Centre, Working Paper, No. 165.
- De Ville, Philippe – Van Parijs, Philippe (1985): Quelle strategie contre la pauvreté? Du salaire minimum garanti a l'allocation universelle. In: *La revue nouvelle*, No. 81.: 361–372.
- Duboin, Marie-Louise (1984): *Les affranchis de l'an 2000*. Syros.
- Elster, Jon (1985): *Making Sense of Marx*. Cambridge University Press.
- Gorz, Andre (1980): *Adieux au prolétariat*. Seuil.
- Gorz, Andre (1983): *Les chemins du paradis: L'agonie du capital*. Galilée.
- Gorz, Andre (1985): L'allocation universelle: Version de droite et version de gauche. In: *La revue nouvelle*, No. 81.: 419–428.
- Jordan, Bill (1973): *Paupers: The Making of the New Claiming Class*. Routledge, Kegan Paul.
- Jordan, Bill (1985): *The State. Authority and Autonomy*. Blackwell.
- Miller, Anne (1983): *In praise of Social Dividends*. Herriott Watt University, Department of Economics, Working paper, No. 1.
- Rawls, John (1972): *A Theory of Justice*. Oxford University Press. [Magyarul: Rawls, John (1999): *Az igazságosság elmélete*. Osiris].
- Roberts, Keith (1982): *Automation, Unemployment and the Distribution of Income*. European Center for Work and Society.
- Roemer, John E. (1983): *Choice of Technique under Capitalism, Socialism and Nirvana: Reply to Samuelson*. University of California, Davis, Department of Economics. Working Paper, No. 213.

- Russell, Bertrand (1981): *Roads to Freedom: Socialism, Anarchism and Syndicalism*. Allen and Unwin.
- Samuelson, Paul A. (1973): Optimality of Profit-Including Prices under Ideal Planning. In: *Proceedings of the American Academy of Sciences*, No. 70.: 2109–2122.
- Samuelson, Paul A. (1982): The Normative and Positivistic Inferiority of Marx's Value Paradigm. In: *Southern Economic Journal*, No. 49.: 11–18.
- Sen, Amartya (1979): Rational Fools. In: *Philosophy and Economic Theory*. Szerk.: Hahn, Frank. és Hollis, Martin. Oxford University Press. [Magyarul (20007): Racionális bolondok. A közgazdaságtan magatartásbeli megalapozásának kritikája. In: *Café Babel*, No. 55.: 93-106.].
- Steedman, Ian (1982): *Some Socialist Questions*. University of Manchester, Department of Economics, kiadatlan.
- Van der Veen, R. – Van Parijs, P. (1985): *Capitalism, Communism and the Realm of Freedom: A Formal Presentation*. Institut des Sciences Economiques, Working Paper, No. 8501., Section 5.
- Van der Veen, Robert J. (1984): From Contribution to Needs. A Normative-Economic Essay on the Transition towards Full Communism. In: *Acta Politica*, No. 18.: 463–492.
- Van der Veen, Robert J. (1987): Can Socialism Be Non-Exploitative? In: *Modern Theories of Exploitation*. Szerk. Reeve, Andrew. Sage.
- Van Parijs, Philippe (1980): The Falling- Rate-of-Profit Theory of Crisis: A Rational Reconstruction by Way of Obituary. In: *Review of Radical Political Economics*, No. 12.: 1–16.
- Van Parijs, Philippe (1983): Why Marxist Economics Needs Microfoundations: Postscripts to an Obituary. In: *Review of Radical Political Economics*, No. 15.: 111–124.
- Van Parijs, Philippe (1984): What (if Anything) Is Intrinsically Wrong with Capitalism? In: *Philosophica*, No. 34.: 85–102.
- Van Parijs, Philippe (1985): Marx, l'ecologisme et la transition directe du capitalisme au communisme. In: *Marx en perspective*. Szerk. Chavance, Bernard. Editions de l'Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales.
- Van Parijs, Philippe (1987): A Revolution in Class Theory. In: *Politics and Society*, No. 15.: 453–482.
- Van Parijs, Philippe (1995): *Real Freedom for All. What if Anything Can Justify Capitalism?* Clarendon Press.
- Von Weiszäcker, Christian C. – Samuelson, Paul A. (1971): A New Labor Theory of Value for Rational Planning through Use of the Bourgeois Profit Rate. In: *Proceedings of the National Academy of Sciences*, No. 68.: 1192–1194.